

गनगाई जाति

—भूपहरि पौडेल

१.१ पृष्ठभूमि

वि. सं. २०४० साल माघ २ गते सोमबारको कुरा हो । म मन्थलीका ऐतिहासिक कागजपत्र र माझीहरूको भाषा अनुसन्धान गर्ने सन्दर्भमा मन्थली गएको थिएँ । यस प्रसंगमा सबैभन्दा पहिले शङ्करप्रसाद सत्याल, माधवप्रसाद घिमिरे र केशव सत्याललाई भेटनु अत्यावश्यक थियो । कुराको प्रसङ्गमा केशव सत्यालको मुखबाट निस्क्यो—

“मैले गनगाई जाति संगसंगै बसेर, एकै ठाउँमा काम गरेर पाँच वर्ष बिताएको छु । यस सम्बन्धमा मलाई के कति कुरा हेक्का रहेछन् तपाईं प्रश्न बनाएर ल्याउनुहोस् म तिनको उत्तर दिने प्रयास गर्दछु ।”

मैले यस कुरालाई स्वीकार नगर्ने त कुरै थिएन । तर गनगाई जातिको बारेमा अनुसन्धान गर्ने योजना मैले बनाएको थिएँ । यो अकस्मात् आइपरेको हो । त्यही दिन घरमा गएर बेलुका प्रश्न या बुँदा तयार पारे । माघ ३ गते मैले ल्याएका बुँदाहरू केशव सत्यालजीलाई दिएँ । ७ गते शनिबार र ८ गते आइतबार संगै बसेर म लेख्ने र केशवजी भन्ने गरेर गनगाईका बारेमा जे जति भएका सामग्री सङ्कलन गरियो । यहाँ तिनै सामग्रीलाई सिलसिला मिलाएर लेखन खोजिएको छ ।

अर्को कुरा, गनगाई जातिका बारेमा अनुसन्धान गर्नुपर्ने कुरा यत्तिमै सकिए भन्ने कुराको दावी कहिल्यै गरिने छैन । किनभने कुनै पनि विषयमा हजारौं पुस्तकका ठेली लेखिए पनि त्यसमा पूर्णता प्राप्त भएको हुँदैन भने यो त एउटा सानो लेखको आकार मात्र हो । जे जस्ता सामग्री भए पनि आफूसित भए जति प्रचार-प्रसार गरेको पक्षमा सम्बन्धित विषयमा रुचि राख्नेहरूले सत्य र असत्य के हो ? छुट्याएर निकर्षण गर्न सक्छन् । यसै उद्देश्यबाट प्रेरित भएर प्रस्तुत लेख लेखन खोजिएको हो । यसको सम्पूर्ण श्रेय केशव सत्याललाई जान्छ । किनभने मैले त केशवजीले खोजेका कुरालाई लेखको आकार दिएको मात्र हुँ ।

२.१ गनगाई जातिको उत्पत्ति

गनगाई जातिको उत्पत्ति कसरी भयो ? यसको वंशावली कति पुरानो छ र कहाँ छ ? आदि तथ्य कुराहरू अहिलेसम्म अज्ञात गर्भभित्रै लुकेर बसेको देखिन्छ । बूढापाकाको भनाइ अनुसार (गनगाईकाँ) यस जातिको आदिम थलो भारत हो । गनगाईहरू एक किसिमका राजपूत क्षत्री भएको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

फेरि, गनगाई परिवारकै अनुभवी बूढापाकाहरू “हामी त गणपत क्षत्री हौं” भन्ने दावी गर्छन् । जातीय अर्थपट्टि घोरिदा बरु यस किसिमको तर्कले सत्यको नजीक पुऱ्याए जस्तो लाग्छ । किनभने ‘गणपति’

शब्दको अर्थ कुनै पनि पल्टनका गण (समूह) का अधिपति (मालिक) भन्ने हुन्छ। कुनै समयमा एउटा कुनै मानिस भारतवर्षमा पल्टनको मालिक नियुक्त भयो होला। त्यसलाई सबैले 'गणपति' त भन्ने नै भए। गणपतिको इकार लोप भएर 'गणपत' भयो। गणपत शब्द जनजिब्रोमा अपभ्रंश हुँदै जाँदा 'गनगाई' भएको अडकल गर्न सकिन्छ।

कसै कसैले भारतको गङ्गा नदीको आसपासमा बसोबास गरेको जाति भएको हुँदा गनगाई भएको हो भन्ने कुराको पनि तर्क गरेका छन्। गनगाई आफूलाई गणपत क्षेत्री हुँ भन्ने कुराको दावी गर्छ तर आफू जनै लाउँदैन। शायद यो जनै नलगाउने क्षेत्रीको गणनामा पर्छ।

२.२ बसोबासित क्षेत्र

क. एक रुपियाँको चामल पर्याप्त

पूर्वी नेपालमा दुई जिल्ला मोरङ र झापा गहन बन, उब्जाउ धरती, औलको प्रकोप र विभिन्न आदि-बासीको निवासस्थानको रूपमा सुचिन्त स्थान हो। केही दशक अगाडिसम्म उक्त दुई जिल्लाको आवादी कम थियो र अति उब्जाउ भूमि भएर पनि औलको प्रकोपले गर्दा जनसंख्याको विस्तार सम्भव पनि थिएन। एक रुपियाँको चामल किनेको खण्डमा जीवनभरि खाएर त्यहीँ चामलले किरिया खर्च पनि पुग्छ भन्ने उखान त्यतिखेर प्रचलित थियो। त्यसको तात्पर्य हो औलको प्रकोप यति चर्को थियो कि बाहिरबाट आएका व्यक्तिहरू एक रुपियाँको चामल खाई नमक्दो मरिहाल्दथे। अन्नको भाउ पनि त्यति-खेर रुपियाँ दुई रुपियाँ मन भन्थ्यो भन्ने सुनिन्छ। वनको गहनता र औलको प्रकोप मोरङ जिल्लामा भन्दा पनि झापामा बढी थियो। कृषियोग्य जमीन दुई जिल्लामा प्रशस्त थिए तर कृषकहरूको संख्या सीमित भएकोले कतिपय उर्वरा भूमिले बाँझै रहनु पर्दथ्यो।

अन्न विषम परिस्थितिमा औलरोग, जङ्गलको भयावहता, बाटोघाटो अभाव आदि विभिन्न अपठचाराहरू सहेर पनि यस धरतीसित सम्बन्धित भएर सङ्घर्ष गर्दै आएका जातिहरू हुन् यहाँका राजवंशी, सतार, थारु, मेचे, कोचे, धिमान, गनगाई, ताजपुरिया, आदि। यस धरतीसित सम्बन्धित उक्त परिश्रमी जातिहरूको गणना हाल आदि-बासीहरूको रूपमा गरिएको छ। समान परिस्थितिमा शताब्दीयौंसम्म संगै रहेर अस्तित्वको लागि सङ्घर्ष गर्दै आएका उक्त जातिहरू कतिपय दृष्टिकोणबाट समान छन् तापनि गहिरिएर हेर्दा भाषा, रीतिरिवाज आदिले उक्त जातिहरूको बेग्लै अस्तित्वलाई चिनाउँदछन्।^१

ख. "जता-जता कनकाई, त्यता-त्यता गनगाई"^२

'जताजता कनकाई त्यता-त्यता गनगाई' यो प्रचलित उखानले गनगाई जातिको बसोबासित क्षेत्र निवर्ण गर्न सकिन्छ। खप्तडारी यिनीहरूको बसोबास मोरङ र झापा जिल्लामा बढी पाइन्छ। भारतको गङ्गा नदीको क्षेत्रबाट यिनीहरूको युग संख्या भएको जनकपुर पाइएको छ। भारतको सीमाना नजिकै पनि गनगाई जातिको बसोबास छ। यिनीहरू विशेषगरी कनकाई भेगमै बस्न रुचाउँछन्।

३.१ पारिवारिक जीवन

गनगाई जातिमा पितृ प्रधान परिवार पाइन्छ। महिलाहरूको प्रथम कुनै पनि सैद्धान्तिक र व्यावहारिक काममा हैकम चलेको पाइएको छैन। त्यसैले अशिक्षा, अश्विस्वस्थता, गर्दा गनगाई महिलाहरूले जातीय समाजको अन्ध परम्पराबाट माथि उठेर नेपाली समाजमा अफूलगई चिह्नित गर्ने मौक्य पाएका छन्। संक्षेपमा उल्लेख गर्दा यस्तै जातिको महिलाहरू चार किसिमभित्र मात्र सामित देखिन्छन्।

१. पीताम्बरा उपाध्याय, राजवंशी समुदाय— एक परिचय, प्रज्ञा, वर्ष १२, अङ्क १, पूर्णाङ्क ४३, पृष्ठ ५५-५६।

२. पूर्णप्रकाश नेपाल, 'यात्री' बाट पाइएको उखान।

३.२ घरको निर्माण प्रक्रिया

जसमा, मोरङ्ग, सधैसको इलाका भएकाले प्रायः सामान्य किसिमका घरहरू बनाइन्छन् । सम्पन्न परिवारका मानिसहरूले गतिशील घर बनाउँछन् तर निम्नस्तरका मानिसहरूले साधारणभन्दा पनि एकदमै गणगर्दीको झुप्रो बनाएर जीविकता गर्नुपर्ने बाध्यता रहिआएको छ । गणगर्दी जातिको घरहरूमा फुसका छाना हुन्छन् । त्यसमा टाटीबास^३ को भित्तो बनाइएको हुन्छ ।

यसै जातिमध्ये अलिक हुनेखानेले सधैँ घर बनाएका हुन्छन् । तिनीहरूका घरहरू धेरैजसो दोमल्ला हुन्छन् । त्यसमा कसैले टोत या जस्ताको छाना हाल्छन् भने कसैले खपडाको छाना हालेर गुजारा गरेको पाइन्छ । एक परिवारका मामूली तीनवटा घर हुन्छन् । पाहुनापाठा आउँदा बस्नको निमित्त एउटा छुट्टै घर बनाइएको हुन्छ, यो चाहिँ बाहिर हुन्छ । आगत गरिपरि अरु घर हुन्छन् जसमा एउटा भासाघर, एउटा देवता घर र अर्को सुत्ने घर हुन्छ । देवता घर भनेको एउटा मन्दिर बनाइएको हुन्छ, त्यसमा झण्डा गाडिन्छ, थिला हुँदैन, लिपपोत गर्छन् । यसरी गणगर्दी जातिले तीनवटादेखि माथि आफ्नो आगत र आवश्यकता अनुसार जति पनि घर बनाउन सक्छन् । गणगर्दीका घरमा कोठाचोटो बारेको हुँदैन । प्रायः एकछतसंग लहरै यिनीहरू सुत्छन् । सम्पन्न परिवारमा बन्दैका विभिन्न परिवारका गणगर्दीमा सिरका डस्नाको प्रबन्ध हुँदैन । त्यसैले उनीहरू खाडना थहरा तह लगाएर सिरका डस्नाको काम लिन्छन् ।

४.१ छोरा र छोरीको कार्य विभाजन

गणगर्दी परिवारमा अझै पनि छोरीलाई पढाउनु

पछि भने कुराको चेतना जामी सकेको छैन । हुन जसरी सञ्चालन गर्दा छोरा पनि अधिष्ठाक भुक्तरीमा घुमिरहेका छन् । तर अझै जातिको प्रभावले गर्दा फाट्टफुट्ट गणगर्दीका छोरा स्कूलमा जान थालेका छन् । त्यसैले छोरीको काम आमाको गर्नुपर्ने र गरिरहेको काम सघाउनु हो । छोराकाहिँ बाबुको काममा मद्दत गर्छ ।

गणगर्दी जातिको सबैसित जस्काभेट हुने ठाउँ गाउँको मुख्य मानिसको घर हुन आउँछ । त्यसपछि स्थानीय हाट बजारमा पनि मालसामानको किनबेच गर्ने जाँदा भेट हुन्छ । हाट बजार जनप्रति-मर्दाना घरको त्यस दिनको व्यावहारिक समस्या हेस्किन जो पनि जाच सक्छ । धरायसी काममा भने स्वास्नीमान्छे घरको सुत्नेघरमा जस्तो धिको जाँतो पकाउनु, घरको वालावरण सुम्बर सफा राख्नु आदि गर्छन् । लोग्नेमाझैँ गाडा तान्ने (जोस्ने), खेत जोस्ने र बगैँचा फेरको काममा व्यस्त रहन्छन् ।

५.१ खानपिन

खानपिनका हकमा गणगर्दीहरू साधारण किसिमको खाना खान्छन् । अन्य जाति सरहको खाना बिहान बेलुका दालभात, तरकारी र अचार (चटनी) नै यिनीहरूको चलन-चल्तीको खाना हो । मुरी, च्यूरा, र पानीभात खान्छन् । खाजामा दहि, च्यूरा आदि जसुकै खाए पनि त्यसका साथमा नून र खोर्सानी हालेर मात्र खाने चलन गणगर्दी जातिमा पाइन्छ । गणगर्दीहरू दूध, दहि र भएसम्म भातमा घिउ पनि हालेर खान्छन् । गणगर्दी जाति मांसाहारीको रूपमा देखापर्छ । आफ्नै खानको निमित्त प्रायः माछापोखरी बनाएर घरमै पालिएको हुन्छ । यिनीहरूमा कुबुरा खाने चलन छैन ।

३. साधारण किसिमको बाँस ।

४. दुइतले ।

५. खाजाको लागि च्यूरा कुट्दछन् । घान भिजायो (प्रकाएर भिजाइन्छ), कुटेपछि (सुकैपछि) चामलमा परिणत भयो । त्यसमा नून हाल्यो, पानी छर्क्यो, भुट्यो, फूल उठ्छ- मुरी वा मुरही भयो । यसैमा च्यूरा, नून, खोर्सानी थालको छेउमा राखी तेल हालेर खान्छन् ।

६. गणगर्दी जातिमा जसुकै गरीबका घरमा पनि कम्तीमा दुइजना पाहुनाको लागि बढो भात पकाइएको हुन्छ । पाहुना आए खान्छन् । पाहुना नआएमा त्यो भात पानीमा डुबाएर राख्छन् । भोलिपल्ट बिहान पानी फालेर त्यो भात खान्छन् । त्यसैलाई पानीभात भन्छन् । बेलुका पाहुना आएको खण्डमा भने प्रायः यसरी पानीभात खाने मौका मिल्दैन ।

हाँस भने खान्छन् । मासुको लागि यिनीहरूको हाँस, माछा र खसी नै मूल स्रोत हो । जनानाहरूले मादक पदार्थ सेवन गरेको पाइँदैन । तर मर्दानाहरू भने वर्तमान समयको फेसन (अचेल मादक पदार्थ सेवन गर्नु फेसन जस्तै भैसकेको छ) अनुसार रक्ती खान्छन् । जाँड र रक्ती खान्छन् । जाँड र रक्ती बनाउने चलन अहिलेसम्म देखिएको छैन । यिनीहरू आफूले बनाएर होइन, किनेर मादक पदार्थ सेवन गर्छन् ।

६.१ भेषभूषा

गनगाईंहरू भारतीय संस्कृतिबाट प्रभावित भएका देखिन्छन् । लोम्नेमान्छे खासगरी कमिज-धोती अथवा कुर्ता-धोती, जुता वा चप्पल लगाउँछन् । यिनीहरूमा टोपी लगाउने चलन देखिँदैन । स्वास्तीमानिसले तरुनी भए ब्लाउज-सारी, बूढी भए चोलो-फरिया लगाउँछन् । अन्य नेपाली तर पहाडका स्वास्ती मान्छेले बाहिर-भित्र गर्दा लगाउने खालको पहाडकै साकीले सिएका काँचो छालाको बुच्चे जुता लगाउँछन् । यस किसिमका जुता गनगाईं जातिका लोम्नेमान्छेले पनि लगाउँछन् ।

छोरी जब जवानीमा प्रवेश गर्ने थाल्छे त्यस अवस्थामा तीन हाते कपडाको टुक्रा 'खड्की' नाम राखी लगाउन दिन्छन् । यसपछि क्रमशः 'साया' अनि 'सारी' पाउँछे । जातीय पोशाकको परम्परा यस्तो पाइए पनि आधुनिक संसारको हावाले छोडएका गनगाईं जातिकै नवयुवकहरू शर्ट-पाइन्ट लगाउन थालेका छन् । पञ्चायती व्यवस्था प्रारम्भ भएपछि सम्पन्न परिवारमा राष्ट्रिय पोशाकको पनि व्यावहारिकीकरण भएको पाइन्छ ।

७.१ गनगाईंमा अन्य जातिको प्रभाव

संसारको कुनै पनि कुनामा बसोबास गर्ने जातिमा छिमेकी जातिको प्रभाव स्वतः पर्छ । यसै क्रममा हाम्रा गनगाईंमा पनि केही नेपाली जनजातिहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ । यस जातिमा ग्वार^१, राजवंशी, यादव, सूढी^२, तेलीका साथसाथै ब्राह्मण वर्गको प्रभाव पनि प्रष्ट रूपमा परेको पाइन्छ ।

८.१ मान्यता र स्तर

गनगाईं जातिलाई सामान्यतः क्षेत्रीको रूपमा स्वीकार गरिन्छ । अध्ययन गरेका केही मानिसहरू राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रमा उत्रेका छन् र प्रतिष्ठा कमाउनपनि सफल देखिन्छन् । अन्य गनगाईं जातिहरू पिछडिएका अवस्थामा पाइन्छन् । जुनसुकै क्षेत्रबाट होस् समाजमा उठ्न नसकेकाहरूलाई सामान्य नागरिकको रूपमा हेरिन्छ ।

९.१ आयस्रोत

गनगाईं जातिको मुख्य पेशा खेती गर्नु नै रहेको छ । आफ्नो जमीनबाट धान, पात, गहुँ, खैसरी, चना, तोरी उत्पादन गर्छन् । यिनीहरू कोही प्रशस्त जग्गा हुनेहरू छन् त कोही भने आफूसित भएको जमीनबाट अन्न उत्पादन गरी एक वर्षसम्म खान नपुऱ्याउने छन् । जागीरे, व्यापारी र अन्य पेशामा लागेका गनगाईंहरू कम्ति भेटिन्छन् । गनगाईं जातिको अनुमानित प्रतिव्यक्ति उत्पादन यस किसिमको देखिन्छ ।

धान	} पात	} गहुँ	} खैसरी	} चना
४० मन	} २० मन	} १० मन	} ४ मन	} २ मन
तोरी				
८ पसेरी				
= ७६ मन ८ पसेरी ।				

गनगाईंहरू कुनै पनि आफूसित भएको कुरा पहिले सस्तो मोलमा बेचिहाल्दछन् । पछि आफूलाई आवश्यक परेको अवस्थामा भने महङ्गो मोलमा किन्छन् । यो उनीहरूको परम्परागत बानी नै भैसकेको छ । वास्तवमा गहिरिएर विचार गर्ने हो भने यस किसिमको अमित्त्वो परम्पराले उनीहरूलाई विगारेको पनि देखिन्छ ।

अन्य आयस्रोतमा— आफूसित भएको गाडा भाडा-मा लगाउँछन्— यसबाट औसत प्रतिदिन २५ रुपियाँ फाइदा हुन्छ । व्यापारीहरूको मालसामान ओसार-पसार गरेर पनि यिनीहरू आम्दानी गर्छन् । यस किसिमको आय चाहिँ मालसामान लैजाने ठाउँको दूरी हेरेर ५ देखि १०० रुपियाँसम्म भएको देखिन्छ ।

७. यततिर ग्वालालाई 'ग्वार' भन्ने परम्परा प्रचलित भएको पाइन्छ ।

८. ताराई भेगतिर सूढी भन्ने जाति पाइन्छ ।

जङ्गलबाट गाडामा दाउरा ल्याएर बेचेर पनि गनगाईहरू आम्दानी गर्छन्। वास्तवमा यो पेशा निकै चल्ने देखिन्छ तापनि टाढाबाट दाउरा वा अन्य काठ ल्याउनु पर्दा निकै दिन लाग्छ। यसबाट उनीहरूको औसत प्रतिदिन प्रतिव्यक्ति आम्दानी १५ रुपियाँ देखिन्छ। यो बर्खामा चल्दैन, हिउँदमा मात्र चालू हुन्छ।

अरू वनी गरेर गनगाईहरू १६ भागको एक भाग ज्याला पाउँछन्। यसमा लाठे, केटाकेटी, स्वास्नी-मान्छे भन्ने कुराको सवाल हुँदैन। जस्तो—

१. १६ भुवा पात कुटेको खण्डमा १ खण्ड वनी गर्नेको हुन्छ।
२. त्यसैगरी १६ मन धान कुट्टा १ मन पाउँछन्।

गनगाईहरू कुनै मानिसकहाँ वर्षभरि काम गरिदिने काममा पनि लाग्छन्। खासगरी जोत्ने काममा ठेगिएका हुन्छन्। यसरी ठेगिँदा पैसा लिएर वार्षिक रु. ५००।— र अन्न लिएर त्यही मोल बराबरको पाउँछन्। यसरी ठेगिँदा हरबखतै मालिककै घरमा बसेका पाइन्छन्।

१०.१ भाँडाकुँडा

आफ्नो आर्थिक स्तर अनुसार गनगाईहरू भाँडा-कुँडा प्रयोग गर्छन्। सम्पन्न आर्थिक अवस्था हुनेहरू झर्काका वा स्टीलका थाल, कचौरा, कसौडी आदि प्रयोग गर्छन्। निम्न आर्थिक स्तर हुनेहरू सिलावरका भाँडा प्रयोग गर्छन्।

११.१ सामल तयार कसरी गरिन्छ?

च्यूरा, धान, ठूलो ओखलमा कुट्टिन्छ। यसमा खासगरी घरका छोरी बुहारीहरू नै खटिएका हुन्छन्। यसमा एउटै मानिसले काम चल्छ। एक हातले मुसलले कुट्टिन्छ अर्को हातले दाबिलाले घान लगाउँछन्। ढिकी जाँतोको प्रायः चलन देखिँदैन। मकै पिछन मीलमा लैजाँन्छन्। तेल पेलन पनि मीलकै प्रयोग गर्छन्।

१२.१ स्नान गर्ने तरिका

गनगाई जातिमा दुई किसिमको स्नान गर्ने परम्परा पाइन्छ। पाहुनाको लागि स्नान र घरका परिवारको लागि स्नान। पाहुनालाई दिनको १२ बजेको समयमा (वरपर हुन पनि सक्छ) एउटा कचौरामा तेल राखिदिन्छन्। ऊ तेल लगाएर नुहाउँछ। घरका मानिसहरू बिहानको काम सकिएपछि मात्र नुहाउँछन्।

गनगाईहरू बिहान जुल्क उठेर बाँस, नीमको दतिवन लगाउँछन्, मुख धुन्छन्, पानीभात खाजा खान्छन्। च्यूरामा मुरी नमिसिकन यिनीहरू खाँदैनन्। यसरी खाजा खाइसकेपछि घरका सबैजना आ-आफ्नो काममा जान्छन्। बिहानको काम सकिएर घर आएपछि लोम्नेमान्छे, स्वास्नी-मान्छे सबै नुहाउँछन्; ननुहाइकन भात खाँदैनन्। भात खाएर १-२ घण्टा आराम गर्छन्।

१३.१ भोजनको क्रम

गनगाई जातिमा भोजनको क्रम अचम्मलाग्दो देखिन्छ। पहिले दाल, भात, तरकारी थपी-थपी अर्धौंजी खाइसक्छन्। त्यसपछि मासु, बरी, दहिमध्ये जे-जे छ क्रमसित त्याउँछन्। उनीहरूको जातीय परम्परामा यो राम्रो चलन भए तापनि पाहुनाहरूका लागि भने यो उदेकलाग्दो कुरा हुन्छ।

१४.१ गनगाई जातिका वार्षिक चाडपर्व

गनगाईहरूलाई हिन्दू धर्मावलम्बीकै रूपमा स्वीकार गरिएको छ। किनभने स्थान, वातावरण र जातीय परम्परा अनुसार केही भिन्न चालचलन पाइए पनि उनीहरूको व्यवहार हिन्दू परिवारकै समान देखिएको छ।

१४.२ देवता

गनगाई जातिले आफ्नो घरमा कुनै पनि देवी-देवताको स्थापना गरेको हुँदैन र आराधना पूजा गर्ने चलन पनि छैन। गाउँको कुनै जङ्गलमा सार्वजनिक देवस्थल बनाएर पर्व-पर्वमा पूजा गर्छन्। यसरी टोल-टोलमै देवता स्थापना गरिएको हुन्छ। यिनीहरू खासगरी जङ्गली

जनावरलाई पूजा गर्छन् । बाघ, भालु आदि हिंस्रक जनावरहरूको पूजा र वनदेवी देवताको पूजा गर्नु यस जातिको प्रमुख विशेषता रहेको पाइन्छ ।

१४.३ दशैं

गनगाईंहरू दशैं साधारण किसिमले मनाउँछन् । मासु त्याएर अथवा घरमै काटेर खान्छन् । टीकोटालो गर्ने, जमरा राख्ने परम्परा यस जातिको संस्कृतिमा पाइँदैन ।

१४.४ तिहार

तिहारमा पाँच दिनमध्ये भाइटीकाको दिन गनगाईंहरू विशेष उत्साह र उमंगकासाथ मनाउँछन् । अरू चारदिन यिनीहरू विशेष पर्वको रूपमा मनाउँदैनन् । टीकाको दिन दिदी-बहिनीले घरका आँगनको बीचमा रेखी हालेर भाइ-दाज्यूलाई टीका लगाई दिन्छन्, तेल मालिस गर्छन् । सौगातको रूपमा रोटी कपडाहरू दिन्छन् । बस् यत्तिमै गनगाईंको तिहार पर्व सिद्धिन्छ ।

१४.५ छैंट

कार्तिक महीनामा कुनै एकदिन विहानदेखि बेलुका सम्म भोकै बस्छन् । गंगाजीमा या पधौरामा पाइला नाप्दै र साधारण तरीकाले पनि गएर स्नान गर्छन् । सूर्यलाई अर्घ दिन्छन् ; त्यसपछि सरसर घर आउँछन् । बेलुकापख ठेउका (पीठाको चारपाटे खाने वस्तु) किसिमको खाना खाँछन् । यसमा गनगाईं जातिको ठूलो भोज हुन्छ ।

१४.६ फागु

गनगाईं जातिले मनाउने फागु पर्व पूरै भारतीय संस्कृतिबाट प्रभावित भएको देखिन्छ । फागु पूर्णिमाको दिन विशेष रूपमा घोडा बनाएर खान्छन् । अन्य खानेकुरामा मासु, च्यूरा, भात खान्छन् । रङ्ग खेल्छन्-फगुवा गाउँछन् । “बुरा नमानो होरी है ।” यसको लगत्तै पर्सिपल्ट हिलो खेल्छन् । यसरी गनगाईं जातिको होली पर्व सम्पन्न हुन्छ ।

१५.१ गनगाईं जातिका संस्कार

संस्कारले मानिसको जीवन पवित्र हुन्छ । जस्तो शारीरिक मयल पखालनको लागि स्नान गरिन्छ त्यसैगरी आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैवीक आदि भित्र लुकेर रहेका सारा दोषहरू हटाउनको लागि हामीहरू संस्कार गर्छौं । आज भौतिक उन्नतिको बहदो चापले गर्दा मानवीय आध्यात्मिक र सांस्कृतिक संस्कारहरू लोप हुँदै गएका छन् र यसको फलस्वरूप आजको मान्छेमा सात्त्विक गुणको ह्रास भैरहेको छ ।

१५.२ जन्म संस्कार

गनगाईं जातिको न्वारान गर्ने चलन छैन । बाहुन घरमा आएर गहुँत दिनु पनि पर्दैन । बच्चा जन्मएको ५-७ दिन भएपछि सुत्केरीले नुहाउँछन् । बस् यत्तिमै सुत्केरी चोखिन्छ । बालकको नामकरण संस्कार गरिँदैन । आफूखुशी नाम राखिन्छ । सूतक वार्ने चलन छैन । यसैगरी नछुने पनि वारिँदैन ।

न्वारान जस्तै पासनी गर्ने चलन पनि छैन । साइत हेरेर बालक निश्चित महीनामा पुगेपछि भात खाउने विधि पनि छैन ।

१५.३ चूडाकर्म

बालक पाँच वर्षको उमेरमा टेकेपछि छेवर कर्म गरिन्छ । बाजागाजा सहित (ढोलकी झ्याम्टा बजाएर) गीत गाउँदै बच्चालाई देवताको स्थानमा लगिन्छ । त्यसपछि हजामले छेवर गर्छ । दहि, च्यूरा खाउँछन् । त्यसमा नून, खोर्सानी, चिनी हाल्नु त जातीय अनिवार्यता जत्तिकै हो । इष्टमित्रलाई पनि खाउँछन् । यिनीहरू ब्रतबन्ध गर्दैनन् र जनै पनि लगाउँदैनन् ।

१५.४ विवाह

जुनसुकै जातिको पनि विवाह जीवन्तकै महत्वपूर्ण संस्कार हो । किनभने दुइजना असमलैङ्गिक मानिसको मिलनबाट जीवनको पूर्णता प्राप्त हुन्छ । गनगाईं जातिले पनि विवाहलाई महत्वपूर्ण संस्कारको रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

गनगाईं समाजको एउटा चल्तापूर्जा मानिस केटी मान्नको लागि जान्छ जसलाई वकील (लमी बनुञ्जेलसम्मका लागि मात्र) भनिन्छ। वकीलले केटी र उसको घर परिवार, जग्गा सम्बन्धी, नातांगोता, इष्टमित्र सबै कुराको कहिरन केटीको बाबुसंग गर्छ। केटीको बाबुलाई वकीलको कुरा सुन्दा केटी मन पन्यो भने केटीका बाबुसहित अन्य ४-५ जना गाउँका इष्टमित्र 'घरदेख गर्न' (घर हेर्न) आउँछन्। उनीहरू केटाकै घरमा बस्छन्, खान्छन्। सामान्य रूपमा केटी हेर्छन्।

यसरी केटी पक्षका मानिस केटाका घरमा आउँदा सामान्यतः कुरो मिल्थो भने फेरि केटा पक्षका मानिस इष्टमित्र सहित केटीका घरमा जान्छन्। यसलाई 'देखासुनी' भन्छन्। यसबेला केटी हेर्छन्। केटी पक्षका गाउँका भद्रभलादमीहरूलाई बोलाइएको हुन्छ। केटा-तर्फका मानिस पनि त्यहीं बसेका हुन्छन्। दुवैतर्फका मानिस भेला भइसकेपछि केटी सिंगारेर निकालिन्छ। केटी आँगनमा आउँछे। केटीले हातमा पानीको लोहोटा लिइएकी हुन्छे। साधारण किसिमले घुम्तो छोपिएको हुन्छ। केटी आँगनमा आएर सबैका सामु मुख देखाएर उभिन्छे। आँगनमा उभिएका मानिस 'तँ सोध कि तँ सोध' भन्ने कुराको मुखामुख गर्छन्। अन्तिममा त्यहाँ भए मध्येको बूढापाकालाई सबैले सोध्ने अधिकार दिएपछि उसले सोध्छ—

बूढो- नुनू ! हातमा कि छै ? (नानी हातमा के छ ?)

केटी- लोटा।

बूढो- लोटामा कि छै ?

केटी- पानी। (जल)

यसपछि समाजतर्फ फर्केर बूढो सोध्छ—

भेलै ? (भयो ?) । सबैले भयो भनेपछि केटी तर्फको देखासुनी सकिन्छ। केटीतर्फको देखासुनी सकिएपछि खसी काटी विशेष किसिमको भोज बनाई इष्टमित्र सहित खान्छन्।

यसैगरी केटातर्फ देखासुनी शुरू हुन्छ। केटी पक्षका र केटा पक्षका मानिस केटाका घरमा जम्मा हुन्छन्। केटी आँगनमा निस्कन्छ। केटाले कपालमा

फेरा बाँधेको हुन्छ। त्यसैगरी कमिज र धोती पनि रंगाएरै लगाएको हुन्छ। केटाले सबैलाई गोडलागी गर्छ। अर्थात् आफ्नो हातले सबैको गोडा छुन्छ। यसरी छोइसकेपछि केटी सबैका सामु ठिङ्ग उभिन्छ। सबैका सल्लाह अनुसार त्यहाँ बसेको मानिसमध्ये सबैभन्दा बूढाले सोध्छ—

बूढो- 'नुनू ? नाम कि छै ?'

केटी- मेरो नाम 'फलानो' भनेर बताउँछ। (अर्थात् रामबहादुर)

बूढो- दादाके नाम कि छै ? (हछुर्बाको नाम के हो ?)

केटी- फलानो (अर्थात् श्यामबहादुर)

बूढो- परदादाके नाम कि छै ? (बूढो हजुर्बाको नाम ?)

केटी- फलानो

बूढो- बापके नाम (बाबुको नाम)

केटी- फलानो

यसरी केटापट्टी पनि देखासुनी सकिन्छ। यहाँ पनि खसी काट्छन्। मासु, च्यूरा, दहि सबैजना विशेष भोजको रूपमा खान्छन्।

यही देखासुनीमै विवाहको दिन निश्चित हुन्छ। लगनको मुहूर्त हुँदैन। दिन मात्र हुन्छ। कार्तिक, पुस, चैत्र र श्रावण महीनामा विवाह हुँदैन। निश्चित दिनमा वरियात जान्छ। अन्य जातिको जस्तो गनगाईं जातिको विवाहको वरियात दिउँसो घरमा पुग्दैन (केटीको घरमा)। केटाको घरबाट भने दिउँसै वरियात हिँड्छ। मध्यरातमा मात्र व्यौह्लीको घरमा पुग्नुपर्ने उनीहरूको जातीय नियम हो।

हात्ती, गाडा, डोला (डोला भनेको बाक्सा जस्तो झाल्याङ कुटी डोली) मध्ये आफ्नो सावगासले जुन भ्याउँछ त्यसैमा व्यौह्ली चढ्छ। व्यौह्लालाई चिटिक्क पारेर सिंगारिएको हुन्छ। गनगाईं जातिमा व्यौह्लाले छाता ओढ्ने चलन छैन। चमार बाजा बजाउने ६-७ जना हुन्छन्। वास्तविक रूपमा गहिरिएर विचार गर्ने हो भने कुनै लुटमार, चोरी, डकैतीको डरले वरियात दिउँसो व्यौह्लीको घरमा नपुन्याएको हुनसक्छ। कसै-कसैले यसलाई जंगली विवाहको नामकरण गरेको पनि

पाइन्छ । यिनीहरूको सांस्कृतिक परम्परा अनुसार जग्गे हुँदैन । ध्वजा-पताकाले सिगारी शुभ-विवाहको संकेत भन्ने गरिएको हुन्छ । होम होमादि पनि गरिदैन । वरियात व्यौह्लीका घरमा पुगेपछि भोजन गर्छन् । यसपछि व्यौह्लीतर्फका स्वास्नीमाग्छेहरू 'सखिया गीत' गाउँदै व्यौह्लीलाई खूबै गाली गर्छन् । यस्तै किसिमसंग रात छलङ्गा बिच्छ ।

बिहान उज्यालो भएपछि जूवामा व्यौह्लीव्यौह्ली बस्छन् । त्यसैको नजीक जूट पनि राखिएको हुन्छ । ब्राह्मणले "आब्रहम् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताभाराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्यो तिव्याधी महारथो जायतां दोगधी धेतुर्वाढा नट्वा नासः सप्तः पुरन्धीज्याषा जिष्णु रथेष्ठा सभेयो युवा इच षेजमानो—" यो वैदिक मन्त्र पढेर व्यौह्ली-व्यौह्लीलाई अभिषेक गरिदिन्छ । दुइटैलाई शुभा-शीर्वाद दिन्छ ।

यस जातिमा गोडा धुने चलन भएको पाइँदैन । पोते पनि लगाउने चलन छैन । गहनाका हकमा व्यौह्लीले बाला लगेको हुन्छ । एकजोर लुगा हुन्छ । हातमा लगाउने चाँदीका बाला हुन्छन् । यसभन्दा अतिरिक्त अन्य कुनै विधि पाइँदैन । बिहान भोजनको सट्टा सामान्य चियापान मात्र हुन्छ ।

यति भइसकेपछि जन्ती व्यौह्ली लिएर व्यौह्लीको घर फर्कन्छन् । व्यौह्लीको माइती पक्षबाट लोकन्ती

आउँछन् । लोकन्तीलाई सावगासले भ्याएसम्म खूब राम्ररी खान दिन्छन् । व्यौह्ली पक्षका स्वास्नीमाग्छे-हरूले 'सखिया' गीत गाएर व्यौह्ली पक्षकालाई खूबै गाली गर्छन् । लोकन्ती २-३ दिन जति बसेर फर्किन्छन् । यसरी गनगाईं जातिको सांस्कृतिक परम्परा अनुसार वैवाहिक विधि समाप्त हुन्छ ।

१६.१ मृत्यु

मरणासन्न अवस्थामा पुगेपछि दशदान गर्ने चलन छैन । मृत्यु भइसकेपछि आफ्नै जग्गामा या सार्वजनिक डहरमा (सडक जस्तै खेतका अगल बगलको बीच भाग) पोलिन्छ । मृतकका छोरा भए मात्र कपाल खीरिन्छन्, अरुले पढेन । किरीया बस्दा छोपो गुत्तु पढेन । किरीया बस्ने मानिसले कपडाको धागो घाँटीमा लगाएको हुन्छ । कामको अन्तिम दिन भोज गर्छन् । सम्बन्धित व्यक्तिले बरखी वाछेन । स्त्रीको शृङ्गारै नभएकाले पतिको मृत्युमा जाने त कुरै भएन । यसमा सामान्य स्थिति हुन्छ ।

श्राद्धका हकमा बाहुनले वैदिक मन्त्रको उच्चारण गरेर कुशपानी दिन्छ । सोह्रश्राद्धमा तर्पण दिन्छन् । बस यहाँभन्दा अरु श्राद्धको विधान केही देखिँदैन ।

गनगाईं जातिको सांस्कृतिक परम्परा यही नै हो ।